

Naser FERRI

ŠTOVANJE DOMAĆIH I UVEZENIH BOŽANSTAVA U NASTAMBAMA I NA JAVNIM MJESTIMA U RIMSKOJ DARDANIJI

UDK 904:<264-931:231.7>(398 Dardanija)“00/02“
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 3.04.2011.
Odobreno: 16.08. 2011.

Naser Ferri
Sveučilište u Prištini
10000 Priština – Kosovo
e-mail: naserferri@yahoo.com

Prije rimskoga osvajanja malo se zna o vjerovanjima, kultovima božanstava i o svetištima u Dardaniji, pa se samo na temelju latinskih natpisa može stvoriti neka slika o dardanskim štovanjima božanstava. Čini se da su pr. Kr., a i u 1. st. posl. Kr. u nastambama štovana domaća, izvorna božanstva kao što *Deus Andin(us)*, *Dea Dardania*, *Zbeltiurdud*, *Deus Attonipal*, *Liber Pater*, *Silvan (Silvester)*, *Dracco* i *Dracena*, kao i drugdje do sada nepoznata božanstava *Atta Sacra* i *Deus Mund(ritus)*. Na javnim su se mjestima štovala nepoznata domaća božanstva poistovjećena s Jupiterom, koja se na natpisima spominju kao *Iuppiter Optimus Maximus Melcid*, *Iuppiter Optimus Maximus Melanus*, *Iuppiter Optimus Maximus Ulpianensis*, *Iuppiter Optimus Maximus Propulsator* i *Iuppiter Optrimus Maximus Cohortalis*. Poslije rimskog osvajanja Dardanci su počeli štovati uvezena božanstva istočnoga podrijetla u hramovima i na kulturnim mjestima u Skupiju, Janjevuu blizu Prištine, Zllakuqanu kraj Kline i selu Bajskë nedaleko od Kosovske Mitrovice. Božanstva prihvaćena iz rimskoga panteona kao što su *Diana*, *Mars*, *Merkur*, *Neptun*, *Apolon*, *Herkul*, *Terra Mater*, *Fortuna* i druga njima slična božanstva, Dardanci su štovali u kućnim svetištima, na javnim mjestima, a isto tako štovali su i kultove nimfi, genija mjesta, vojnih jedinica i sl., kao i kult vladajućega cara.

Ključne riječi: kultovi, Dardanci, autohtona božanstva, orijentalna božanstva.

Do početka naše ere, odnosno prije rimskoga osvajanja, Dardanci su pretežito živjeli na gradinama smještenim na važnim strateškim točkama, na uzvisinama i na obalama rijeka.¹ Prvi dodiri Dardanaca s Rimljanima potvrđeni su u 4. st. pr. Kr. kada se stvaraju vojni savezi protiv Makedonije, koji se nakon 168 g. posl. Kr. pretvaraju u otvorena neprijateljstva i krvave ratove, koji traju, s većom ili manjom silinom, sve do poslije Krasova pohoda od 29. do 28. g. pr. Kr. Nakon osvojenja Dardanije, Rimljani su prilagodili postojeća naselja tadašnjem načinu života i utemeljili nova naselja na no-

voosvojenom području. Tako su nastali *Kolonia Scupi* te *Municipium Ulpianum*, *Municipium DD* i nekoliko većih naselja u dukađinskoj ravnici, *Municipium Naisus* te nekoliko manjih naselja i postaja kao *Vicianum*, *Vendenis*, *Theranda*, *Aquae Bass*, *Ad Fines*, *Timacum maius*, *Timacum minus*, beneficijarijske postaje u Arčaru, Novomu Pazaru, Kosovskoj Mitrovici, Vučitrnu, blizu Ulpianae, Prizrena, Žura i Kačanika. Dio se predrimskih gradina održao i poslije rimskoga osvajanja. Došlo je do bitnih promjena i što se tiče duhovnog života stanovnika koji su morali prihvatiti latinski jezik, nova

¹ Ferri, 2009a, 204.

Sl.1. Zllakuqan, Izidin žrtvenik i arhitektonski elementi

Sl.2. Zllakuqan, arhitektonski elementi

Sl.3. Zllakuqan, baza stupa

Sl.4. Zllakuqan, antički zdenac

vjerovanja, štovanja dotada njima nepoznatih božanstava i običaje u skladu s novim načinom života te dosta drugih sastavnica rimske kulture.

Prema svemu sudeći prije rimskoga osvajanja Dardanije, kod Dardanaca, kao i kod drugih ilirskih plemena, nije postojao neki ustaljeni panteon božanstava, pa se o štovanju dardanskih božanstava prije dolaska Rimljana razmjerno malo zna. Poslije rimskoga osvajanja na temelju tekstova na epigrafskim zavjetnim spomenicima može se složiti mozaik božanstava koje su stanovnici rimske Dardanije štovali do početka 4. st. posl. Kr., odnosno do Konstantinove naredbe o slobodi vjere, potom do konačnog priznanja kršćanstva i do rijetkih pojava kršćanskih epigrafskih spomenika u Dardaniji.

O svetištima i mjestima žrtvovanja kod Ilira uopće², pa i kod Dardanaca sačuvano je malo podataka. Ipak, u posljednje vrijeme, ima nekih nalaza koji upućuju na postojanje hramova ili svetišta u Skupiju³, Janjevu kraj Lipljana blizu Prištine⁴, Zllakuqanu kraj Kline blizu Peći⁵ i u selu Bajskë nedaleko od Kosovske Mitrovice⁶.

Čini se da su u 1. st. posl. Kr. u nastambama u neg-

dašnjoj Dardaniji štovana domaća božanstva poput *Deus Andin(us)*⁷ (čije je štovanje slično štovanju izvornoga domaćeg božanstva Binda-Neptuna u rimskoj Dalmaciji koje su poslije prihvatili i rimski vojnici⁸), *Dea Dardania*⁹, *Zbeltiurdud*, *Deus Attonipal*, *Liber Pater*¹⁰, *Silvan*, *Dracco* i *Draccena*¹¹ te drugdje nepoznata božanstva: *Atta Sacra* i *Deus Mund(ritus)*¹². U vezi štovanja božice Dardanije u Kuršumlijskoj Banji nađen je natpis iz čijega se teksta da zaključiti da je tamo postojao i hram posvećen ovoj božici (*Dardaniae sacrum Philoxenus...templum ex voto a solo restituit*)¹³. Ima i nekoliko primjera nepoznatih domaćih božanstava poistovjećenih s Jupiterom koja se javljaju kao *Iuppiter Optimus Maximus Melcid*¹⁴, *Iuppiter Optimus Maximus Melanus*, *Iuppiter Optimus Maximus Ulpianensis*, *Iuppiter Optimus Maximus Propulsator* i *Iuppiter Optimus Maximus Cohortalis*¹⁵.

Istodobno, budući da su oni prihvatili nov način života i nove običaje, po ugledu na rimske došljake, Dardanci su počeli štovati božanstva službenoga rimskog panteona poput Jupitera samog ili zajedno s dvjema

² Cermanović-Kuzmanović&Srežević, 1996, 255.

³ Dragojević-Josifovska, 1986, n.15 p.57, n.16.p.58.

⁴ Čerškov 1969,67.

⁵ Ferri, 2005.

⁶ Ferri, 2009, 375.

⁷ Evans, 1885,74. Mirdita 1981,246.

⁸ Dzino 2009, 355-358.

⁹ Njezino je štovanje epigrafski potvrđeno na motivnim hrama otkrivenima u selu Smira kraj Kosovske Vitine te u selu Glammik blizu Podujeva.

¹⁰ Dragojević-Josifovska, 1982, n.11.

¹¹ Ferri, 1999, p.30-32.

¹² Petrović, 1979,p.

¹³ AE 1952,n.192 p.61.

¹⁴ ABKM 1998,357.

¹⁵ Ferri, 1999,32.

božicama Kapitolijske trijade (Junonom i Minervom) te drugim božanstvima i genijima u kućnim svetištima, ali i na javnim mjestima i u hramovima.¹⁶

Počeli su, isto tako, štovati i božanstva kao što su Diana, Mars, Merkur, Neptun, Apolon, Herkul, Terra Mater, Fortuna te druga božanstva štovana u kućnim svetištima i na javnim mjestima te nimfe (uz razne objekte koji su vezani uz vodu kao i u ostalim ilirskim krajevima)¹⁷, genije mjesta, vojnih jedinica i sl. Također se štuje i kult vladajućeg cara¹⁸.

Štovanje cara se, osim na novcu i u imenima legija, očitovalo i po posebnim mjestima u vojničkim logorima u Carstvu, pa je tako potvrđeno i u rimskoj Dardaniji¹⁹.

Carški je kult dokazivao povezanost provincija s vladajućim carem i to se očitovalo prikazom lika vladajućeg cara na novcu, izlaganjem carskog lika i posvetnim natpisima na počasnim spomenicima. Takvi spomenici, s natpisima posvećenim carevima, nađeni su na području koje su nastavili Dardanci u 2. i 3. st. posl. Kr.²⁰, a na temelju nalaza epigrafske građe smatra se da se u Skupiju nalazio jedan od provincijskih središta carskog kulta²¹. Bogovi i božice grčkog i istočnog podrijetla (Grčka, Egipt, Perzija, Sirija) kao što su *Aesculap*, *Hygia*, *Telesforos*, *Nemesis*, *Hylara*, *Serapis*, *Izis*, *Dea Syria* (sirijska božica *Atargatis*), *Eros*, muze i istočna božanstva koja su se po *interpretatio romana* poistovjetili sa vrhovnim rimskim bogom (*Iuppiter Dolichenusom* ili tračko-frigijski bog *Sabasius*, kojeg se u rimsko doba poistovjetilo s Dionizom²²). Čini se da su se navedeni štovali uglavnom po hramovima i na javnim mjestima²³. Potvrđeno je, premda rjeđe, uglavnom u hramovima²⁴, štovanje indo-perzijskoga boga Mitre, koje je ovdje pristiglo s Istoka preko podunavskih provincija te je bilo ozbiljan suparnik kršćanstvu u natjecanju za službenu vjeru Rimskoga Carstva. Na području današnjega Janjeva kraj Lipljana, blizu Prištine, otkrivena je ploča od bijeloga mramora dimenzija 34x28x2,5 cm sa prikazom tauroktonije (čiji je donji dio s tekstom natpisa, nažalost, odlomljen i nešao) za koju se pretpostavlja da je bila izložena u nekoj privatnoj kući ili možda u Mitri-nomu svetištu na otvorenom²⁵.

Istočna božanstva, *Izida* i *Serapis*²⁶, *Dolichen*,²⁷ *Mitra*,²⁸ *Nemesis*²⁹, *Dea Syria* odnosno sirijska božica *Atargatis* (spominje se njezin hram s konca 1. st. posl. Kr.)³⁰, štovala su se u hramovima i imala su svoje svećenike³¹.

U Lopatama kraj Kumanova, u Skupiju u današnjoj Makedoniji i u Janjevu na Kosovu otkriveni su tragovi hramova posvećenih Mitri. U Lopatama je otkriven žr-

Sl.5. Kosovska Mitrovica, žrtvenik posvećen božici Nemezi

tvenik posvećen bogu Mitri (*Deo Invicto*) sa natpisom na kojemu se navodi: *...templum vetustate dilapsum inpendio suo restituit Apollonides eorundem servus scrutator stationis Lamud*³². U Skupiju se također pretpostavlja postojanje hrama posvećenoga sirijskoj božici-sireni Dei Syriji poznatijoj kao *Atargatis* (koju su Grci kasnije izjednačavali s božicom Afroditom)³³. U selu Zllakuqan kraj Kline nađeni su tragovi građevina i zdenca većih dimenzija (promjera većeg od 2 m), koji, slično kao i oni otkriveni u talijanskom mjestu Montereggio, upućuju na postojanje hrama³⁴.

Na temelju podataka sa zavjetnih epigrafskih spomenika potvrđeno je štovanje više kultova grčko-rimskih božanstava, od kojih je najčešće potvrđeno štovanje *Iuppitera Optimusa Maximusa* samog ili s Junonom i Minervom, osobito u Skupiju, gdje je bilo mnogo koloniziranih došljaka³⁵.

Čini se, pak, da se većina domaćih božanstva štovala u kućama i na privatnim mjestima. Tu se prije svega radi o štovanju zmiije, čiji je kult bio poznat među lokalnim stanovnicima još u doba neolitika³⁶, o čemu svjedoče arheološki nalazi iz Predionice³⁷ i iz drugih neolitskih lokaliteta na širem području Dardanije, kao i u

¹⁶ Vulić 1931,550 Blace, 519 Laplje Selo, n.208 p.90 Kosovska Mitrovica, n.325 p.135 Prizren. Mirdita 1981, 238 p.156/Creshevo, n.305 p.262-Verbovc kod Klokota,n.294 p.261 Turigevc kod Skenderaja..

¹⁷ Glavičić 2003,85.

¹⁸ Ferri 1999,33-38.

¹⁹ Ferri 2001.110.

²⁰ Ovakvi spomenici iz 2. st. nađeni su u Skupima, Elez Hanu (2 primjerka), Gračanici, Sočanici (3 primjerka), a oni iz 3. st. nađeni su u Bardovcima, Brazdi, Katlanovu, Lopati, Kačaniku (2 primjerka), Batusi, Lapljem Selu, Sočanici i Ravnici.

²¹ Dragojević-Josifovska 1982.28.

²² Petrović 1995, n.13 p.70-71.

²³ Dragojević-Josifovska 1982, 28, 39-46.

²⁴ Dragojević-Josifovska 1982, n.212, 165.

²⁵ Čerškov 1969,67.

²⁶ Dragojević-Josifovska 1982, n.19 p.59;

Ferri 2005,263-267.

²⁷ Čerškov 1969, p.67.

²⁸ Mirdita, 1981, n.137 p.238. Dragojević-Josifovska 1982, n.212,

²⁹ Ferri 2001, n.57,58,59 p.192-193.

Josifovska-Dragojević 1982,n.12 p.56.

³⁰ Josifovska-Dragojević 1982, n.15 p.57;

n.16 p.57,n.17 p.58.

³¹ Čerškov 1969, 67. Petrović 1979, sacerdos nr.4(Deae Fortunae,Aur.Dexter sacerdos), pontifex nr.105(Nymphis salutaribus, Catus Celer,pontifex).

Dragojević-Josifovska 1982, n.210 Severus sacerdos, n.211 Epicadus sacerdos.

³² Dragojević-Josifovska 1982,n.209 p.163.

³³ Ferri 2010,47.

³⁴ Ferri 2005a,95-102.

³⁵ Dragojević-Josifovska 1982,37.

³⁶ Hysi 2010,89-93.

³⁷ Galović 1959.

Sl.6.Janjevo, Mitra

Sl.7. Lopate kod Kumanova,
žrtvenik posvećen Mitri prigodom
rekonstrukcije

čitavoj jugoistočnoj Europi³⁸. U Dardaniji, na području *Scupa*, epigrafski je dokazano štovanje lokalnog božanskog para *Dracco et Draccena*, koje se u antici povezuje sa štovanjem zmije³⁹. On se možda može dovesti u vezu sa mitom o Kadmu i Harmoniji, koji su nakon osnivanja Tebe, prema naredbi bogova, otišli među Ilire, postali ilirski vladari i dobili sina Ilirija, a potom se oboje pretvorili u zmije⁴⁰.

To je božanstvo bez ikakve dvojbe štovano u svakoj kući, budući da se i danas u selima među Albancima, ali i među drugim narodima južnoga Balkana, smatra da svaka kuća ima svoga kućnog čuvara u obliku zmije⁴¹ kojeg se nikako ne smije ubiti⁴².

Tragovi ovog drevnog štovanja sačuvani su i u srednjevjekovnoj heraldici, na grbovima albanskih plemićkih obitelji, ali isto tako i u predajama i pripovijetkama na čitavom području koje nastavaju Albanci⁴³. I danas se među Albancima, u Albaniji i na Kosovu, spominju kućne zmije pod imenom: *gjarpëri* i *shtëpësi*, *gjarpërinjtë*⁴⁴ i *vitore*⁴⁵, a u pučkome su se graditeljstvu sačuvali ukrasi sa likom zmije koji se, često i nesvjesno, danas koriste⁴⁶.

Geniji su se štovali po kućama jer su oni bića stvoritelja i sile rađanja. Prema vjerovanju svoga genija-zaštitnika, svatko ima svoje božanstvo, isto kao i različite zajednice, naselja, mješta u prirodi pa i vojne jedinice.⁴⁷ U Dardaniji, na današnjem Kosovu, štovanje genija je potvrđeno epigrafskim nalazima na lokalitetima *Ulpiani*, *Lapljemu Selu* i u selu *Turiqevc* koji su bili na području municipija *Ulpiana*.⁴⁸ U rimsko su se doba u kućama

štovali lari i penati kao kućni zaštitnici⁴⁹.

Veoma je važno bilo i štovanje boga *Andinusa*⁵⁰, epikorskoga zaštitnika obitelji, kućnog ognjišta šire zajednice⁵¹ prema čijemu su imenu stvorena i teoforična dardanska imena *Andes*, *Andinus*, *Andia* i *Anducia*⁵², zatim (potvrđen u tri primjera)⁵³ *Liber Pater* sam ili zajedno sa *Liberom*, koji je poznat i u drugim krajevima naseljenim Ilirima, kao božanstvo prirode i raslinja⁵⁴ i kult boga *Zbeltiurdusa*, vrhovnoga božanstva tračkoga plemena *Denteleta*⁵⁵, koji se poistovjetio s grčkim *Zeusom* i rimskim *Jupiterom*⁵⁶. Štovanje *Zbeltiurdusa* smatra se prodorom tračkoga božanstva u dijelove koji su graničili s Trakijom, a ne postojanje tračke enklave unutar Dardanije. Štovanje *Silvana*, koji je, kao i u ostalih Ilira,⁵⁷ kao *Silvester* zaštitnik pašnjaka i šuma, s epitetom *domesticus* pojavljuje se kao zaštitnik kuće, odnosno doma i ognjišta⁵⁸. Štovanje različitih genija⁵⁹ i kultovi tračkoga konjanika⁶⁰ te podunavskoga jahača (koji su prodrli u Dardaniju)⁶¹ čiji su tragovi štovanja nađeni u kućama i drugim privatnim prostorima te u građevinama (premda se geniji često spominju i u Jupi-

³⁸ Mirdita 200,135.

³⁹ Dragojević-Josifovska 1982, 55.

⁴⁰ Colonna 2003, 79-80.

⁴¹ Elsie 2000, 67.

⁴² Krasniqi 1997,250-252.

⁴³ Hysi 2010,89.

⁴⁴ Elsie 2000,69.

⁴⁵ Bellinger 1997, 485.

⁴⁶ Doli 2009,396-411.

⁴⁷ Ferri 2001, 109.

⁴⁸ Mirdita 1981, n.241 p.252;n.249

p.253;n.249 p.261.

⁴⁹ Robinson &Wilson 1976, 227-228.

⁵⁰ Petrović 1975,132 n.15.

⁵¹ Mayer 1957,p.45.

⁵² Čerškov 1969, 68-69.

⁵³ Vulić 1931, n.179. Dragojević-Josifovska

1982, *Scupi* n.18 p.59,Kumanovo n.214

p.167,

⁵⁴ Dragojević-Josifovska 1982,n.11 p.55-56.

Petrović 1979, *LiberPater*, n.109 p121;

Liber Deus et IOM Ful. Et Iun, reg. Et

Hilarae,n.25 p.79.

⁵⁵ Detschew 1957,178.

⁵⁶ Marić 1933,p.17-20.

⁵⁷ Imamović 1977,55-81.

⁵⁸ Cermanović-Kuznamović &Srejšević

1996,496. Domaszewski A. Von,*Silvanus*

auf lateinischen Inschriften, p.45 kod

Mirdita 2001,52.

⁵⁹ Mirdita 1981,n.353 p.270. Ferri 2001,

109.

⁶⁰ Mirdita 2001, p.147.

⁶¹ Čerškov 1969, 69.

terovim⁶² i u hramovima drugih božanstava rimskoga službenog panteona⁶³). Čini se da prije dolaska Rimljana nije bilo profesionalnih svećenika, nego je svatko mogao žrtvovati bogovima, a dovoljno je bilo da je znao kako se posvećuje⁶⁴. S dolaskom Rimljana potvrđeni su i svećenici poput M. Octaviana Valensa, s natpisa iz Bardovca, čije se zvanje (*pontifex coloniae Flaviae Felicis Dardanorum, te Severus sacerdos i Epicadus sacerdos*) izričito naglašava na epigrafskim spomenicima⁶⁵. Isto je i u slučaju oca i sina Victora Demetria i Demetriusa iz Ulpiane koji se spominju kao *sacerdotes*⁶⁶. Tako je sa T. Flaviusom Augustalisom i Iuliusom Caiusom, koji se spominju kao *sodales*⁶⁷ (odnosno članovi jednog *collegiuma funeraticuma*).

Domaća božica *Dea Dardania*, koja je bila i utjelovljenje cijele Dardanije, vjerojatno je štovana u hramovima. Na jednom natpisu iz Kuršumlijske Banje posvećenom ovoj božici stoji: *Dardaniae sacrae Philoxenus templum ex voto a solo restituit*⁶⁸. Žrtvenik nađen u Smiri kraj Kosovske Vitine obrađen je sa svih strana, odnosno ima isti natpis na suprotnim strane dok su mu bočne strane ukrašene dekorativnim motivima (labirint i meandar)⁶⁹.

Na javnim su se mjestima štovala i domaća izvorna božanstva poistovjećena s rimskim Jupiterom, kao što se događalo sa štovanjem božanstava: *Iuppiter Optimus Maximus Melcid, Iuppiter Optimus Maximus Melano, Iuppiter Optimus Maximus VPP (Ulpianensis), Iuppiter Optimus Maximus Cohortalis* te *Iuppiter Optimus Maximus Propulsator* na temeljima čijega je hrama, u selu Bajskē, sagrađena mala ranokršćanska crkva⁷⁰.

Domaća su štovanja veoma rado prihvatili Rimljani i drugi došljaci, prije svega rimski vojnici i časnici, i širili ih dalje po drugim provincijama (kao što se događalo s božicom Dardanijom).

Na temelju podataka s natpisa spomenutih spomenika može se zaključiti da su se domaća i uvezena božanstva u Dardaniji, u antici štovala u kućnim svetištima i po hramovima te da su njihovi štovatelji domaćih, rimskih i istočnih božanstava tijekom 1. st. posl. Kr. bili lokalni stanovnici, rimski građani i došljaci podrijetlom s Istoka koji su sa sobom donosili kultove svojih božanstava, poprimali i dalje širili kultove mjesnih izvornih božanstava što govori o liberalnoj rimskoj vjerskoj politici sve do legaliziranja kršćanstva.

⁶² Mirdita 2001, 106.

⁶³ Petrović 1979. Dragojević-Josifovska 1982.

⁶⁴ Patsch 2004, 55.

⁶⁵ Dragojević-Josifovska 1982, n.42 p.74; n.210 i 211 p.164-165.

⁶⁶ Mirdita 1981, n.219 p.248.

⁶⁷ Ibid., n.221 p.170; n.223 p.171.

⁶⁸ Vulić 1941-48, n.221 p.101. Petrović 1979, n.104 p.118.

⁶⁹ Shukriu., 1989, 15-21.

⁷⁰ Ferri 2008, 85-88.

LITERATURA

- ABKM 1998 *Arheološko blago Kosova i Metohije, Katalog, Beograd 1998.*
- Bellinger 1997 *Bellinger H., Leksikon mitologije, Državna Založba Slovenije, Ljubljana 1997.*
- Cermanović-Kuzmanović & Srejšević 1996 *Cermanović-Kuzmanović A.-Srejšević D, Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Beograd 1996.*
- Colonna 2003 *Colonna B., Dizionario mitologico, divinità, eroine ed eroi, re e regine, satiri e nimfe, muse, giganti, mostri, oracoli e sibille..., Rusconi libri, Roma 2003.*
- Čerškov 1969 *Čerškov E., Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969.*
- Detschew 1957 *Detschew D., Die Trakischen Sprachreste, Wien 1957.*
- Doli 2009 *Doli F., Arhitektura vernakularne e Kosovës, Prishtinë 2009.*
- Domaszewski 2001 *Domaszewski A. Von, Silvanus auf Lateinischen Inschriften, p.45 kod Mirdita Z, Religioni dhe kultet e dardanëve dhe Dardanisë në antikë, Zagreb 2001.*
- Dragojević-Josifovska 1986 *Dragojević-Josifovska B., IMS vol.VI, Beograd 1986.*
- Dzino 2009 *Dzino D., Bindus Neptunus: Hybridity, Acculturation and the display of power in the hinterland of Roman Dalmatia, Histria Antiqua vol.18-1, Pula 2009.*
- Elsie 2001 *Elsie R., A Dictionary of Albanian Religion, Mythology and Folk Culture, New York University Press, 2001.*
- Evans 1885 *Evans J.A., Antiquarian Researches in Illyricum, Part I-IV, Westminster 1885.*
- Ferri 1999 *Ferri N., Besime dhe kulte në Dardanië parakrishtere, Dardania Sacra nr.1, Prishtinë 1999.*
- Ferri 2001 *Ferri N., Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi të Epërme, Pejë 2001.*
- Ferri 2005 *Ferri N., Two votive altars dedicated to Egyptian divinities discovered in Zllakuqani in Kosova, Illyrica antiqua, Ob honorem Duje Rendić- Miočević, International Conference on issues in Ancient Archaeology, Zagreb 6-8 Novembre 2003, FF Press, Zagreb 2005.*
- Ferri 2005a *Ferri N. - Dy altarë votiv kushtuar hyjnive egjiptianë nga Zllakuqani i Klinës, Dardania Sacra, vol.6, Prishtinë 2005.*
- FERRI 2008 *Ferri, N., Besimet pagane antike në regionin e Mitrovicës së sotme, Albanica nr.77/2008, fq. 85-88*
- Ferri 2009 *Ferri N., Kultovi antičkih božanstava na području Kosovske Mitrovice, Histria Antiqua, vol.18-1, Pula 2009, 373-380.*
- Ferri 2009a *Ferri N., Antičko naselje u Peći-Ptolemejev Siparuntum?, Histria Antiqua vol.17, Pula 2009, 203-212.*
- Ferri 2010, *Ferri N., Dea Syria-hyjneshë siriane në Scupin antik, Koha ditore 24.04.2010.*
- Galović 1959 *Galović R., Predionica, neolitsko naselje kod Prištine, Priština 1959.*
- Glavičić 2003 *Glavičić M., Epigrafski podaci o korištenju vode u Liburniji, Histria Antiqua vol.10, Pula 2003, 83-89.*
- Hysi 2010 *Hysi Sh., Historia e ilirëve, Tiranë 2010.*
- Imamović 1977 *Imamović E., Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH, Sarajevo 1977.*
- Krasniqi 1997 *Krasniqi M., Aspekte mitologjike, Besime e bestyttni, Prishtine 1997.*
- Marić 1933 *Marić R., Antički kultovi, Beograd 1933.*
- Mayer 1957 *Mayer A., Die Sprache der alten Illyrier I, Wien 1957.*
- Mirdita 1981 *Mirdita Z., Antroponimia e Dardanisë në kohën romake, Prishtinë 1981.*
- Mirdita 2001 *Mirdita Z., Religioni dhe kultet e dardranëve dhe Dardanisë në antikë, Zagreb 2001.*
- Patsch 2004 P *atsch K., Ilirët, Tiranë 2004.*
- Petrović 1975 *Petrović P., Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji, Arheološki Institut, Posebna izdanja, knjiga 14, Beograd 1975.*
- Petrović 1979 *Petrović P., IMS, vol.IV, Beograd 1979.*

Petrović 1995	<i>Petrović P., IMS, vol.III/2, Beograd 1995.</i>
Robinson&Wilson 1976	<i>Robinson H.S.-Wilson K., Mitovi i legende svih naroda, Beograd 1976,</i>
Vulić 1931	<i>Vulić N., Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SKA LXXI, Beograd 1931.</i>
Vulić 1941-48	<i>Vulić N., Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SAN XCVIII, Beograd 1941-48.</i>

KRATICE

ABKM	<i>Arheološko blago Kosova i Metohije, Katalog, Beograd 1998.</i>
AE	<i>L'Anné épigraphique. Paris.</i>
IMS	<i>Inscriptions de la Mesie Supérieure. Beograd.</i>
SPOMENIK SKA	<i>Spomenik Srpske Kraljevske Akademije. Beograd.</i>
SPOMENIK SAN	<i>Spomenik Srpske Akademije Nauka. Beograd.</i>

SUMMARY

VENERATION OF LOCAL AND IMPORTED DIVINITIES' CULTS IN HOUSES AND TEMPLES OF THE ROMAN DARDANIA

Naser FERRI

The Dardanians mostly lived in hillforts up to the beginning of our era, or more precisely until the arrival of the Romans. When the Romans came to Dardania, they adopted the existing settlements and modified them to suit the "modern" way of life. Consequently, the colonies *Scupi te Municipium Ulpianum*, *Municipium DD*, and *Municipium Naissus* were founded, as were a number of small settlements and posts such as *Vicianum*, *Vendenis*, *Therada* and the *beneficiarius* posts in *Mitrovica*, *Prizren* and *Kaçanik*. Nevertheless, a number of hillforts continued to exist even after the Roman conquest. Radical changes were also introduced into the spiritual life of the population, which had to accept the Latin language, new beliefs in line with the new way of life, and many elements of the Roman culture.

All things considered, it seems that even before the Roman conquest of Dardania, the Dardanians, as well as other Illyrian tribes, had no fixed pantheon of divinities, so little is known about the cults and divinities that the Dardanians venerated before the arrival of the Romans. Thanks to votive altars, a mosaic may be put together of divinities which the inhabitants of Roman Dardania worshiped after the Roman conquest to the beginning of the 4th century AD, or to the appearance of imperial edicts on religious tolerance and the final legalising of Christianity and the sporadic appearance of Christian epigraphic monuments in Dardania.

Consequently, it results that the following domestic divinities were worshipped in the houses in the territory of Dardania, at least in the 1st century AD: *Andin(us)*, *Dea Dardania*, *Zbeltiurdud*, *Deus Attonipal*, *Silvanus*, *Dracco* and *Draccena*, and the unknown divinities *Atta Sacra* and *Deus Mund*. There are also several unknown domestic divinities associated with Jupiter: *Jupiter Optimus Maximus Ulpianensis*, *IOM Propulsator* and *IOM Cohortalis*.

The Dardanians, given that they had acquired a new way of life and new customs modelled on the Roman newcomers, started to accept the cults of the divinities of the official Roman pantheon: Jupiter (*IOM*) by himself or accompanied by the other two goddesses of the Capitoline Triad (*Juno* and *Minerva*), then *Diana*, *Mars*, *Mercury*, *Neptune*, *Apollo*, *Hercules*, *Liber* and *Libera*, *Terra Mater* and *Fortuna*, all of whom the Dardanians worshiped both in home shrines and in public places. The following were also worshiped: the cults of the nymphs, *genii locorum* and the cult of the current emperor.

Gods and goddesses of oriental origin (Greece, Egypt, Persia and Syria), such as *Aesculapius*, *Hygia*, *Telesphorus*, *Nemesis*, *Serapis*, *Isis*, *dea Syra* (the Syrian goddess *Atargatis*), *Eros*, the muses, and oriental divinities which were identified with the supreme Roman god according to *interpretatio romana*: *Jupiter Dolichenus*, *Jupiter Melanus* and *Jupiter Melcid*, all seem to have been worshiped mostly in temples and public places. The veneration of the Indo-Persian god *Mithra* has been attested, although on rare occasions and only in temples. This god arrived in the area through the Danube basin provinces and was a serious candidate alongside Christianity to become the official religion of the Roman Empire.

Based on data gathered from the mentioned monuments, it can be concluded that divinities were worshiped in domestic shrines and temples, and that in the 1st century AD the venerated of different cults and autochthonous Dardanian and official Roman and oriental divinities were members of the local population, Roman citizens and newcomers whose origins were in the East. All this speaks of a liberal Roman religious policy.